

ПРАВО, РОЗУМ ТА ЕМОЦІЇ¹

М. СЕЛЛЕРЗ
регент-професор
Університетської системи штату Меріленд,
директор Центру міжнародного
та порівняльного права
(Університет Балтимора, США)

Всесвітній конгрес Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії (IVR), що відбудеться у 2015 р. у Вашингтоні, буде присвячений темі «Право, розум та емоції», і мій сьогоднішній виступ покликаний надихнути вас на участь у вашингтонському Всесвітньому конгресі, спровокувавши деякі думки з приводу цих трьох феноменів та деяких пов'язаних із ними понять. Я стверджуватиму, що право отримує легітимність та дієвість тоді, коли воно поєднує розум та емоції, що розум та людські почуття є провідними цінностями будь-якої справедливої правової системи, що всі правові системи претендують на те, щоб бути справедливими, і що всі правові системи та всі правознавці користуються цими інтуїціями, знаємо ми про це чи ні. Ідея полягає перш за все в тому, що всі ці визначення: «право», «розум», «емоції», «справедливість», «дієвість» і «верховенство права» — потребують уточнення для того, щоб краще зрозуміти, як вони співвідносяться між собою, і визначити коло питань для майбутнього обговорення. Я, зокрема, говоритиму про те, як ці слова застосовувались і як мають застосовуватися для кращого розуміння та можливого удосконалення права і суспільства.

1. Попередні зауваження

Слова, як справедливо зазначив Хитун-Бовтун [1, с. 364], можуть мати будь-яке значення, яке ми для них оберемо, але ми повинні обирати добре; і зазвичай основою для такого вибору є корисність — корисність і звичай, оскільки обговорення приречене на провал, якщо воно відходить занадто далеко від ґрунтованих в етимології та традиції інтуїцій. Найвідоміше та найстаріше

¹ *Sellers Mortimer N. S. Law, Reason, and Emotion. Пленарна доповідь на XXVI Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії (IVR) «Права людини, демократія, верховенство права та сучасні соціальні виклики у складних суспільствах» (21–26 липня 2013 р., м. Белу-Орізонті, Бразилія). Переклад з англійської С. Максимовою і Н. Сатохіною.*

визначення права у найрозвиненішій правовій традиції світу, тобто традиції цивільного права¹, було сформульоване Цицероном: «Право — це закладений у природі найвищий розум, який велить нам чинити те, що слід чинити, і забороняє протилежне»². Слід зауважити на сутнісній відмінності між правом і мораллю: право — це те, що *повинно* бути зроблено, мораль — це те, що *належить* робити. Важливішою в контексті наших цілей є претензія права на те, щоб бути вираженням розуму, яке можна застосувати до людського суспільства [2, I.V.16]. Ця концепція права є також основою традиції загального права, де Едвард Кок схожим чином визначив право як «*summa ratio*», «штучне вдосконалення розуму через тривале вивчення, спостереження і досвід» [4, с. 97b]. Тут існує певна відмінність між процедурою, за якою ми відкриваємо, чого розум і право вимагають від нас, і метою. Сутність права у цих та в усіх інших правових традиціях полягає у його претензії на визначення та втілення вимог розуму задля блага суспільства в цілому³.

У цьому контексті «розум» та «емоції» вважаються відмінними, оскільки розум починається з аксіом, що проголошуються істинними, в той час як емоції починаються з почуттів, що приймаються як реальні⁴. «Емоціями» є ті почуття і потреби, які спонукають нас діяти задля їх задоволення (*ex + movere*), у той час як «розум» передбачає правильну оцінку природи речей (*reor, veri, ratus*). Обидва мотивують дію і часто стосуються однакових питань, однак розум прагне регулювати та спрямовувати емоції⁵, визначаючи, коли вони є корисними або доречними, а коли ні⁶. Це, у свою чергу, передбачає критерій, або мету, у світлі якої оцінюються емоції, і емоційна реакція, можливо, стає більш узгодженою з розумом та реальністю.

Зазвичай критерієм розумності у праві є *справедливість*⁷, а критерієм справедливості — загальний (та індивідуальний) добробут усіх без винятку членів суспільства⁸. Задля спрощення я запозичив ці визначення у Цицерона, не тільки тому, що вони добре відомі, а й тому, що вони корисні. Цицерон визначає основу права і справедливості в умовах універсальної спільноти всього людства⁹ та

¹ У сучасній західній науковій літературі правові традиції, відомі нам як романо-германська та англосаксонська, прийнято позначати, відповідно, як традиція цивільного права (*the civil law tradition*) і традиція загального права (*common law tradition*). — Прим. перекладача.

² «*Lex est ratio summa insita in natura quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria*» [2, I. vi. 18]. Пор.: [3, III. 22].

³ «*Lex... est recta ratio in iubendo et vetando*» («Закон — це здоровий глузд як у веліннях, так і у заборонах») [2, I.XII.33].

⁴ Див., наприклад: [5, I.IV.11].

⁵ Пор.: Цицерон «Про обов'язки»: «*duplex est enim vis animorum atque natura; una pars in appetitu posita est, quae est Ὁρμη Graece, quae nomen huc et illuc rapit; altera in ratione, quae docet et explanat, quod faciendum, quid fugiendum sit. Ita fit, ut ratio praesit, appetitus obtemperet*» («Адже подвійна сила наших душ і природи: одна частина її заснована на прагненні (грецькою ὁρμη), яке тягне людину то в один, то в інший бік; інша заснована на розумі, який вчить та пояснює, що потрібно робити і чого слід уникати. Завдяки цьому розум головує, а прагнення підкорюється йому») [5, I.XXVIII.101].

⁶ Див., напр.: [6].

⁷ Див., напр.: Цицерон «Про закони» [2, I.VI.19].

⁸ Див., напр.: Платон «Держава» [7, I.XV.342 E]; Платон «Закони» [8, IV.715 B]; Арістотель «Політика» [9, III.IV.7, XII.II.10]. Див. також: Цицерон «Про обов'язки» [5, I.XXV.85].

⁹ «*fons legum et iuris*» («джерело законів і права») (Цицерон «Про закони» [2, I.V.16]).

природного співчуття людей один одному¹. Це повертає нас до людських емоцій: почуття великодушності («*liberalitas*»), любові («*caritas*») та вірності («*pietas*»), що стимулюють поширене прагнення бути чесним і корисним для інших та підтримують інститути людського суспільства [2, I.XV.43; I.V.16]. Справедливість також може існувати у межах менших груп з обмеженим членством. Такі локальні, або вузькі, спільноти справедливості можуть бути прийнятними для реалізації певних цілей, але я приймаю за аксіому те, що всі люди гідні справедливості і ніхто не повинен зазнавати утисків [10].

Якщо запропоновані норми права відповідають належним чином встановленому для них критерію (справедливості), або запропоновані канони справедливості відповідають критерію, належним чином встановленому для них (загальне благо), то вони є «*легітимними*», що означає узгодженість практики з відповідним правилом. Правові системи претендують на втілення справедливості, або розумне визначення того, що має вимагатись чи заборонятись публічною владою, адже якщо вони дійсно роблять це, фактично вони переслідують власні інтереси, *sub specie aeternitatis* (завжди, незалежно від будь-яких обставин), і таким чином, є легітимними, згідно з відповідним критерієм легітимності. Будь-яка законна влада претендує (імплицитно, а часто й експліцитно) на служіння розумності й справедливості, незалежно від того, чи робить вона це в дійсності (або навіть чи намагається робити), чи ні. Навіть корумпована або зловмисна влада претендує на це, оскільки легітимність, яка визначається переконанням людей у тому, що влада слугує розумності й справедливості, значно підвищує готовність громадян підкорюватись. Ми із більшою імовірністю поважали б та дотримувалися б законів, у легітимності (тобто справедливості) яких були б переконані, тому що справедливість є найвищою правовою цінністю.

Право і правові системи, які вважаються легітимними, зазвичай є також більш дієвими, ніж нелегітимні. «Дієвість» тут означає, що закони змінюють практику та мають реальний ефект (*ex + facere*). Потенційні законодавці хочуть, щоб їх закони були дієвими, і захищають цю дієвість, зокрема, заявляючи про справедливість своїх законів. Закони також будуть дієвішими, якщо вони більш-менш відповідатимуть іншим людським емоціям, які можуть не завжди узгоджуватись зі справедливістю. Так, правові системи можуть бути дієвими не будучи в дійсності справедливими або бути фактично справедливими не будучи цілком дієвими. Однак дієвість як така залишається важливою складовою справедливості. Правові системи мають бути дієвими, щоб бути корисними, а для того, щоб бути ефективними, вони повинні зважати на реальність людських емоцій. Отже, дієвість передбачає увагу не лише до соціальних емоцій, а й емоцій, які безпосередньо не пов'язані із суспільством.

Вивчення права у його найширшому значенні стосується питання про те, що є або не є, повинно або не повинно бути обов'язковим у кожному випадку. У більш вузькому сенсі, у контексті об'єднань людей, завданням права виявляється належний розподіл прав та обов'язків, вигод та обтяжень у суспільстві («справедливість»). *Почуття справедливості* саме по собі є поширеною емо-

¹ «*quia natura propensi sumus ad diligendos homines, quod fundamentum iuris est*» («тому що ми, за природою своєю, схильні любити людей, а це і є основою права») [2, I. XV.43].

цією, реакцією на утиски, корупцію та несправедливість у суспільстві. Справедливість може бути як несвідомим почуттям, зумовленим нашими соціальними вподобаннями, так і обґрунтованим судженням, які при цьому можуть доходити однакових або різних висновків. Існує суттєва різниця між емоційним і раціональним сприйняттям справедливості, і це стосується всіх людських емоцій. Можна водночас відчувати емоцію і розмірковувати щодо наявності раціональної основи для цього відчуття. Це проковує два паралельних питання у дослідженні права та емоцій: 1) Які емоції в дійсності відчувають люди? (Почуття справедливості може не завжди збігатися із самою справедливістю.) 2) Коли і як ці емоції повинні спрямовуватись і формуватись правом? (Виважені емоції відповідають цілям справедливого суспільства.)

Припустимо, що фундаментальна аксіома, на якій базується *раціональна справедливість*, полягає в тому, що кожна людина має цінність, і що всі заслужують на підтримку та сприяння у досягненні гідного та повноцінного життя в суспільстві з іншими людьми. Ця формула (яка також близька до нашого емоційного почуття справедливості) виправдовувала б певні емоції, які в дійсності відчувають одні члени суспільства і які не підтримуються іншими. Такі судження змінювалися б у часі й просторі, у світлі історичних та інших обставин. Що саме вважається «гідним» і «повноцінним» відповідно до цього стандарту, залежало б водночас від низки емоцій, доступних для реальних людей, а також від наявного стану суспільства та обставин, у яких вони виявляють себе. Тим не менш, це дає нам критерій для розмежування справедливих та несправедливих правових систем або суспільств.

Філософи з часів Арістотеля та Цицерона стверджували *верховенство права* («*legum imperium*») як головну гарантію практичної справедливості. «Верховенство права, а не людей» (якщо точніше) вимагає критерію поза людською волею для захисту суб'єктів права і суспільства від свавілля будь-якої іншої особи. Цицеронів критерій розумності проводить традиційне розмежування між «верховенством права», яке враховує цей зовнішній критерій легітимності, і «верховенством людини», яке його не враховує. Це не означає, що право повинно ігнорувати емоції, а радше що право має включати людські емоції та спрямовувати їх на досягнення відповідних цілей, які охоплюють розбудову і утвердження справедливості в суспільстві. Верховенство права, як зазначають Арістотель, Цицерон та засновники сучасного конституціоналізму, передбачає постійне слідування вказівкам розуму та справедливості у правотворчості, інтерпретації та застосуванні права.

Найкраще законодавство, а також найцікавіша й найпереконливіша філософія та інтерпретація права враховуватиме наші природні емоції, оскільки вони стосуються можливості гарного життя і правил справедливого суспільства. Центральними поняттями, які слід розглянути у цьому контексті задля кращого розуміння права та його місця в суспільстві, є ті, які я щойно згадав у передмові до свого виступу: *право, розум, емоція, справедливість, легітимність та дієвість*. Я буду звертатися до цих понять у тому порядку, у якому щойно їх перелічив. Емоції піддаються впливу і повинні заохочуватись або ні залежно від їх цінності та очікуваного ефекту, у світлі розуму і справедливості. Ми не можемо і не повинні заперечувати претензію права на розумність заради блага суспільства, проте емоції залишаються першою і останньою основою справедливості та кінцевим підґрунтям права.

2. Право

Традиційні та поширені асоціації між правом, розумом, справедливістю та емоціями були поставлені під сумнів за чотирма головними напрямками. Прихильники розуму заперечували роль емоцій у праві. Прихильники емоцій брали під сумнів роль розуму у праві. Прихильники сили сумнівались у ролі справедливості у праві. А прихильники влади кидають виклик усім трьом. Я називатиму їх технократичною, романтичною, постмодерністською і тоталітарною помилками у праві, і я розташував їх у порядку збільшення шкоди, якої вони завдають належному розумінню права і суспільства. Так, тоталітарна помилка є найгіршою, оскільки вона є всеохоплюючою, як у сенсі її зазіхань, так і в сенсі її впливу на правовий дискурс.

Locus classicus (класичний приклад) того, що я назвав «тоталітарною» помилкою у праві, знаходимо у працях Томаса Гоббса. Т. Гоббс починає саме з критики традиційного переконання у тому, що легітимне право і правові системи передусім прагнуть відображати розумність у встановленні дозволів та заборон задля блага суспільства в цілому¹. Т. Гоббс стверджує, що «право як таке — це слово того, хто... має владу над іншими» [11, 15.80], і що «понять Правильного і Неправильного, Справедливого і Несправедливого... не існує» там, де немає ніякої «Сили», яка сказала б нам, чим саме вони є [11, 13.63]. «Закон взагалі — це... не Порада, а Наказ; але не Наказ будь-кого будь-кому; а тільки Наказ особи, адресований тому, хто зобов'язаний підкорюватись цій особі» [11, 26.137].

Тоталітарна концепція права Т. Гоббса є помилковою, по-перше, тому що вона не охоплює сучасне використання слова «право», навіть у тоталітарних державах, але також тому, що нове використання цього слова Т. Гоббсом не могло б бути корисним, якщо б воно було прийняте як істинне, навіть для цілей тих, хто прагне встановити тоталітарне правління. Якщо б право і справедливість були, як інколи стверджують філософи, тоталітарного спрямування, просто «бажанням і потребою держави» [11, 46.376], не було б жодного стимулу підкорюватись, крім постійного примусу, який не можна було б витримати. Т. Гоббс є найяскравішим прихильником тоталітаризму, але навіть він звертається врешті-решт до аргументів розуму і загального блага. Для того щоб бути в цілому переконливими, тоталітаристи повинні довести (як робив сам Т. Гоббс), що суспільство *виграє* в цілому, якщо громадяни дозволять своїм правителям поневолити себе [11, гл. 18]. Так, Т. Гоббс використовує як аргумент небезпеку анархії, страшні наслідки боротьби за владу і кінцеві переваги порядку, який має бути досягнутий практично будь-якою ціною [11, 21.111]. Для того щоб виправдати тоталітаризм, тоталітаристи повинні спиратися на аргументи розуму і справедливості. Це зводить дискусію навколо перших принципів до простіших питань влади та процедури. Чий розум або яка процедура міркування переважатиме? Яків І стверджував, що «він має розум, так само як і судді» [12, с. 63]. Його підданих це не переконало.

Постмодерністська помилка у праві є менш шкідливою, ніж тоталітарна, оскільки має кращі наміри, але врешті-решт впадає у ті ж суперечності. У той час як тоталітарна помилка у праві заперечує можливість будь-якого незалежного критерію справедливості й віддає всю владу суверену задля збереження

¹ Див. критику грецьких та латинських авторів у «Левіафані» [11, 21.111].

миру¹, постмодерністська помилка заперечує можливість неупередженого судження про справедливість і ставить під сумнів *будь-яку* законну владу як таку, що заснована на грубій деспотичній силі, яка застосовується в інтересах можновладців². Постмодерністська чутливість у своїх кращих проявах кидає виклик затьмаренню свідомості застарілими і необґрунтованими претензіями несправедливих правових систем задля втілення розуму і справедливості, але роблячи це, постмодерністська помилка заперечує можливість розуму як такого і усуває кращий аргумент на користь реформ.

Заперечуючи можливість зовнішніх критеріїв розумності у праві, постмодерністська помилка залишається без жодного аргументу проти тоталітарної тенденції, задля протистояння якій вона, як передбачається, існує. Право потребує певного підґрунтя, щоб бути дієвим, а критики несправедливих законів потребують певного критерію для своєї критики. Хоча постмодерністські критики існуючих правових систем роблять корисну справу, кидаючи виклик легітимності сили і обману у праві, вони не можуть нічого запропонувати натомість. Інакше вони повертаються до аргументу соціальної чи дистрибутивної (розподільчої) справедливості, що суперечить їх первинній критиці розуму. Сама практика критики і дискусії щодо права по суті передбачає можливість інтерсуб'єктивного консенсусу щодо питань права, а це руйнує постмодерністський виклик розуму у праві. Постмодерністська відмова від претензії права на розумність руйнується практично у той самий спосіб, що й тоталітарна помилка, якій вона протистоїть.

Романтична помилка у праві прагне подолати самоспростування пост- (або пре-) модерністського правового скептицизму, пропонуючи емоціям посісти місце розуму як основи інтерсуб'єктивної реальності. У цьому є значна частина правди, але не в тому сенсі, який вкладають у це романтики. Незважаючи на те, що крос-культурні дослідження виявляють узгодженість між моральними та іншими емоціями у різних суспільствах, що виражається у фізичних проявах емоцій і спільних рисах у поведінці людей³, ці емоції часто суперечать одна одній і в будь-якому разі глибоко вкорінені у соціальній практиці, яка може періодично змінюватись. Люди відчувають гнів, відразу, презирство, сором, провину, вдячність тощо практично однаково всюди, але не завжди з однакових причин, якщо тільки вони не координували свої дії. Координація вимагає критерію поза межами безпосереднього емоційного досвіду як такого. Неписані емоційні правила людської взаємодії створюють у дійсності дуже зручний фундамент для людського суспільства — фундамент, який може бути істотно вдосконалений шляхом застосування людського розуму до питань справедливості.

Право не може залежати безпосередньо від емоцій, тому що емоції виникають по-різному в кожного, згідно з його або її власними інтересами, ситуацією та обставинами. Люди розвивають свої емоції за допомогою освіти, а освіта може бути різною, недосконалою або неповною, і в будь-якому разі потребує мети або критерію поза самими емоціями. Не всі емоції мають однаковий вплив на питання справедливості (а відповідно і права), і багато емоцій, таких як пристрасність, жадібність та заздрість, є протилежними справедливості. Відмінність

¹ Пор.: «*princeps legibus solutus est*» («принцепс вільний від дотримання законів») [13, I.3.31].

² Див., напр.: [14].

³ Див., напр.: [15].

між розумом та емоціями у правовому та моральному судженні легко зрозуміти за допомогою розмежування питань «Чого я хочу?» і «Що було б правильним для мене мати?» Законодавці та судді повинні запитати себе: «Яке право є правильним у цих обставинах?», а не «Що я хотів би бачити правом?», що часто мало б різні відповіді. У кращому випадку романтична помилка повертається до плюралізму групових інтересів або простого правила більшості. Значно частіше вона стає жертвою націоналізму, расизму або інших емоційно багатих, але руйнівних для суспільства виявів небезпечних бажань людини.

Технократична помилка у праві є дзеркальним відображенням романтизму. Якщо романтики поставили на місце розуму у праві емоції, технократи намагаються взагалі усунути емоції з права, визначаючи правове мислення як просту логічну операцію, або дедукцію. Технократи, подібно до постмодерністів і романтиків, стверджують, що хоча всі правові системи претендують на служіння справедливості, не всі служать їй у дійсності. Це підводить їх, подібно до тоталітаристів, до спроби усунути справедливість із права. Технократи не заперечують можливість справедливості, але розглядають справедливість як питання, зовсім не пов'язане з правом. Технократи інколи визнають, що справедливість є тим, до чого праву *належить* прагнути в ідеальному світі, але правом є (для них) будь-що, що визнається такою правовою системою, часто несправедливе. Технократи хочуть бути здатними розмежувати право та емоції задля запровадження більш строгої «науки» права.

Багато з тих, хто називає себе правовими позитивістами, попадаються на цю технократичну принаду. Їх фундаментальна інтуїція є правильною: не всі правові системи є справедливими. Багато технократів навіть погоджуються з тим, що головною метою правової освіти має бути виправлення та визначення цих несправедливостей. Проте технократична помилка зазнає невдачі, подібно до інших, у її власних термінах, тому що вона не може точно описати, як будь-яка існуюча правова система функціонує в дійсності. Претендуючи на справедливість, усі правові системи включають критерії справедливості та розумності у численні норми в ході адміністрування права. Незалежно від того, чи повністю вони досягають справедливості, чи ні, усі правові системи постійно апелюють до її вимог. Претензія на справедливість — це те, що робить право цікавим і сильним, а справедливість спирається врешті-решт на людські емоції. Технократи втрачають саму суть справи.

Технократична помилка у праві є найменш шкідливою з чотирьох розглянутих, оскільки хоча вона й занадто звужує визначення права у марній гонитві за ясністю та правопевністю, вона залишається сумісною або майже сумісною зі справедливістю. Тоталітаристи, постмодерністи та романтики — усі в різний спосіб заперечують можливість розуму у праві. Технократи визнають розум, що краще, але, роблячи це, вони звужують його визначення настільки, що розум втрачає більшу частину своєї цінності. Розташували аксіоми справедливості, на які спирається право, поза сферою права і розуму (як вони їх визначають), технократи втрачають найцікавіші та найважливіші питання у вивченні права.

3. Розум

Розум як мотив дії відрізняється від емоцій, оскільки розум починається з аксіом, що проголошуються істинними, у той час як емоції починаються з відчуттів, що приймаються як дійсні. Емоції виражають особистий стан. Розум

прагне зовнішньої реальності, або радше розум прагне подібної реальності, тому що аксіоми розуму є неочевидними і можуть стати предметом ревізії, якщо вони не підтвердяться. Розум відрізняється від емоції тим, що він прагне істини, намагається наблизитись до істини настільки, наскільки це можливо (за сучасного стану знання), і визнає те, що вона повинна бути змінена, якщо виявиться хибною. Оскільки всі правові системи претендують на те, щоб втілити істину щодо справедливості і таким чином заслужити на наше підкорення, вони також прагнуть діяти розумно, як це випливає з традиційних визначень права. Тією мірою, якою право не є розумним, воно не є легітимним, а відповідно, не заслуговує на наше підкорення або увагу.

Критерієм розумності є істина, але не всі істини легко виявити, або, мабуть, не всі істини взагалі можна виявити, навіть за допомогою найретельнішого дослідження. Це залишає можливість для більш вузької концепції розумності, яка спирається на аргументи, що є істинними у певному контексті, проте не універсально або об'єктивно істинними. Стосовно права ця концепція розуму (яку я назвав «технократичною помилкою») ігнорує всі посилення у праві на те, що є «розумним» або «справедливим», крім звернення до раніше сформульованої концепції, яка визначає, що є «розумним» або «справедливим» в окремих випадках чи обставинах. Такий підхід можна, відповідно, зрозуміти як обґрунтування необмежених повноважень публічної влади. Цей технократичний погляд на речі розширює масштаб свавілля влади, виводячи фундаментальні аксіоми розуму за межі права, але він схоплює фундаментальну істину, яка полягає у тому, що будь-яка правова система повинна мати певний шлях визначення того, чого право вимагає в конкретних обставинах.

Повернемося до різниці між концепціями загального права і цивільного права щодо розуму у праві. Ця відмінність є більше історичною, ніж сучасною, і в будь-якому разі спрощеною, але ми використаємо її як ілюстрацію. Як загальне право, так і цивільне вважають, що право має бути «*summa ratio*» — досконалим розумом — але загальне право знайшло цей розум у дії прецеденту, «який формулюється і переформулюється невизначеною кількістю авторитетних та вчених чоловіків» [4, с. 97b], переважно суддями, у той час як цивільне право знайшло розум у *responsa* (відповідях) інколи навіть професорів права, які не були б почутими у світі загального права. Річ тут не в тім, щоб надати перевагу одній системі права перед іншою, йдеться просто про ілюстрацію відмінностей. Різні системи матимуть різні шляхи визначення та впровадження вимог розуму у праві.

Одним із найцікавіших питань юриспруденції завжди буде питання про те, які процеси найкраще визначають, чого саме вимагає розум у праві. Це питання виникає на двох рівнях: по-перше, на конституційному рівні, де створюються публічні структури, які визначатимуть зміст права в окремих випадках; і по-друге, на індивідуальному рівні, де влада виконує свої обов'язки з інтерпретації та зважування всередині неї самої. Конституційний устрій перебуває за рамками цього дослідження, тому я не торкатимусь його, окрім застереження щодо того, що сучасний конституціоналізм сам по собі є проявом підвищеної уваги до ролі розуму і легітимності у праві. Конституціоналізм виник для вирішення першої проблеми практичного законодавства: «Яке поєднання сил у суспільстві, або яка форма правління, сприятиме формуванню гарних і недискримінаційних законів, їх неупередженому виконанню і правильній інтерпрета-

ції, таким чином, щоб громадяни могли постійно розділяти вигоди від них і бути впевненими в їх тривалості» [16, I. 128].

Тоталітаристи, технократи, постмодерністи і романтики, — усі помиляються щодо головної мети права, коли применшують роль розуму як міри правової легітимності. Конституціоналісти справедливо визнають гарні процедури секретом правової раціональності, але навіть конституціоналісти повинні визнати роль судження у пошуку та утвердженні права. Це друга і більш пряма відповідь розуму емоціям, на особистому рівні інтерпретації, який має завжди доповнювати ширші процеси системної раціональності. Автори конституцій та творці законів повинні зважати на гармонію людського суспільства, аксіоми людського розуму і джерела людських емоцій, щоб максимізувати справедливість. Проте той, хто інтерпретує, впроваджує, вводить в дію право і дотримується його, також потребуватиме застосування свого розуму для того, щоб зрозуміти свій обов'язок.

Розум на всіх рівнях вимагає чогось більшого, ніж просте механічне застосування правил, встановлених іншими. Розум у його найкращій і традиційній ролі як *summa ratio* (основна причина) права або будь-якої іншої дисципліни потребує правильного розуміння суті справи, усвідомлення меж, в яких він повинен діяти — у цьому випадку, людських емоцій. Це означає визнання аксіом розуму правильними і обов'язковими¹. Оскільки люди поєднують у собі розум та емоції, вони також причетні до справедливості, яка є застосуванням розуму до людських емоцій задля досягнення загального блага². Філософи з часів Цицерона та Арістотеля ототожнюють цей вищий розум із гармонією Всесвіту в цілому³, проте окремі правові системи можуть спиратися на значно вужчий критерій справедливості.

Об'єкт, на який спрямований розум, — реальність, а найважливіша реальність у праві — структура людських емоцій. Якщо метою права є справедливість, а метою справедливості є загальне благо, то розум повинен визначати, що є благом для людства, а це є значною мірою питанням людських емоцій. Метою людських емоцій є реальність, яку людський розум може відкрити через спостереження та досвід. Гуманістична природа справедливості є аксіомою розуму, яка повинна прийматись як істинна до того, як хто-небудь зможе розуміти або інтерпретувати право. Розум надає сенсу емоціям і в контексті права повинен гармонізувати їх таким чином, щоб усі члени суспільства могли мати гідне і повноцінне життя.

¹ «*est igitur, quoniam nihil est ratione melius eaque est et in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas; inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis est; quae cum sit lex, lege quoque consociati homines cum dis putandi sumus*» («І ось, оскільки кращого за розум немає нічого, і він притаманний і людям, і богам, то найперший зв'язок між людиною і божеством — у розумі. Але якщо спільним для божества і людини є розум, то цей розум, властивий їм, повинен мислити правильно; а оскільки розум — це закон, то ми, люди, повинні вважатися пов'язаними з богами також і законом») [2, I.VII.23].

² «*inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est; quibus autem haec sunt inter eos communia, et civitatis eiusdem habendi sunt*» («Між тими, між ким існує спільність у формі закону, існує спільність і у формі права. А ті, в кого закон і право спільні, повинні вважатися такими, що належать до однієї громади») [2, I.VII.23].

³ «*ut iam universus hic mundus sit una civitas communis deorum atque hominum existimanda*» («так що весь цей світ слід розглядати як єдину громадянську спільноту богів і людей») (Цицерон «Про закони» [2, I.VII.23]). Пор.: Арістотель «Політика» [9, III, 1287a].

4. Емоція

Емоціями є ті почуття та інстинктивні потреби, які змушують нас діяти задля їх задоволення. Це може відбуватися прямо, як у випадку зі злістю чи огидою, або опосередковано, через певні почуття щастя, гармонії або справедливості, яких ми прагнемо досягти, оскільки розглядаємо їх як благо. Існує численна література, що сягає стоїків і далі, щодо природи людських емоцій, універсальності людських емоцій і науки людських емоцій. Я не збираюсь повторювати все це тут, однак хочу привернути увагу до одного загального висновку, який залишається очевидним з часів Арістотеля: багато людських емоцій забезпечують суспільне співробітництво і слугують добробуту інших¹.

Головною людською емоцією у будь-якій дискусії щодо права є почуття справедливості. Це відчуття стосується належного порядку в суспільстві і виникає як реакція на нечесність, утиски, експлуатацію або будь-яке з багатьох інших злодійнь, в ході яких дехто може порушувати правила, що забезпечують членам суспільства можливість жити гідним і повноцінним життям. Так, почуття справедливості виникає частіше за все у відповідь на несправедливість, яка може стосуватися інших, так само як і мене самого. Почуття справедливості і несправедливості охороняє межі взаємодії союзників, захищаючи правила, що роблять можливою спільну роботу задля досягнення певної загальної мети. Почуття справедливості також може бути спрямоване проти чужинців, виправдовуючи насильство «несправедливістю» дій останніх. Це ілюструє небезпечний бік претензій на справедливість. Вони виправдовують жорсткі дії.

Вчені інколи говорять про «моральні емоції», такі як презирство, злість чи огида, якщо вони спрямовані на інших, або сором, зніяковілість чи провина, коли вони спрямовані на себе². Цей перелік почуттів може бути істотно розширений, проте всі вони стосуються або можуть стосуватися людської поведінки, яка також є предметом правового регулювання. У менш приємному світі: люди підвладні потягам, що змушують їх досягати цілей (*ad + petere*), які можуть сприяти або не сприяти досягненню добробуту інших. Емоції виникають із цих потреб. Ми всі хочемо їсти, пити і спілкуватись. Ми всі потребуємо руху та спокою. Ми хочемо жити, вчитися, грати, відчувати красу, дружбу і кохання. Ми можемо хотіти поваги, слави, панування або навіть участі у покаранні чи пониженні інших. Почуття справедливості допомагає визначити, коли ці потреби та емоції є прийнятними, а коли ні.

Почуття справедливості, як і всі інші людські емоції, розвинулось у першу чергу завдяки примхам природного відбору³. Як одна з багатьох емоцій, почуття справедливості може не завжди переважати, але його мета, коли воно превалує, полягає в полегшенні людської взаємодії через спрямування та регулювання інших наших потягів та емоцій. Я можу відчувати злість або презирство до тих, хто шкодить іншим. І це дещо більше, ніж відмова від участі у цьому. Я можу відчувати провину або сором, коли я сам є порушником, перешкоджаючи іншим жити гідним і повноцінним життям. Почуття справедливості обмежує моє прагнення їжі, води і сексуального задоволення, мою здатність діяти, відпочивати,

¹ Два останніх приклади знаходимо у корисній серії із соціальної та правової філософії «Nomos»: [17] і [18].

² Див., напр.: [15].

³ Див., напр.: [19].

вчитися, грати, спілкуватися і кохати. Я є об'єктом почуття справедливості для інших, але також і для самого себе.

Почуття справедливості регулює інші наші моральні емоції, наші потреби і наші захоплення, визначаючи їх відносну легітимність у світлі нашого спільного проекту суспільства. Усі інші потреби та емоції виникли, як і почуття справедливості, для того, щоб служити певній корисній для еволюції меті, але майже всі вони, доведені до межі, матимуть протилежний ефект. Почуття справедливості допомагає тримати інші емоції у рівновазі, оцінюючи їх вплив на інших осіб і суспільство в цілому. Таке розуміння справедливості передбачає ставлення до неї як до керівної емоції. Я не збираюсь применшувати важливість шляхетності, відданості і спокою. Почуття справедливості розглядається тут як репрезентативна емоція. Як і всі моральні емоції, почуття справедливості має соціальний ефект, у даному разі ефект стабілізації суспільства.

Справа тут не в тому, що почуття справедливості завжди правильне, корисне або плідне за нинішнього стану суспільства. Я також не збирався довести, що почуття справедливості має застосовуватись необмежено і необдуманно, більше, ніж будь-яка інша емоція, яка може або повинна бути обмежена за певних умов. Я не стверджую, що почуття справедливості є єдиною або завжди однаковою емоцією. Його радше можна розглядати як родину емоцій, у якій всі слугують єдиній меті узгодження людських стосунків. Важливість для права емоційного почуття справедливості полягає в тому, що воно мотивує людей створювати і утверджувати правові системи, а також забезпечує їх точкою опори, коли виникають сумніви у законності. Почуття справедливості мотивує людей поважати право або протистояти йому, а закони є найбільш дієвими, коли вони збігаються до певної міри з домінуючим почуттям справедливості.

Першочергова важливість емоцій для права, включаючи емоційне почуття справедливості, полягає в тому, що вони мотивують людські дії і відображають людські потреби, які завжди потребуватимуть задоволення. Емоції — це перш за все природне і проміжне вираження загальних правил дії і соціальної взаємодії, які право вдосконалює або прагне вдосконалити шляхом застосування розуму до проблем людського суспільства. Емоції мають набагато ширшу сферу застосування, ніж право. Вони також охоплюють моральність і всі аспекти становища людини, поширюючись, крім людства, на всі творіння, які виграють від простих правил дії. Емоції підтримують граничну підставу права. Вони визначають мету наших життів.

5. Справедливість

Раціональна справедливість являє собою розумне вираження емоційного почуття справедливості і слугує тій самій меті, яка полягає в утвердженні добробуту суспільства в цілому, включаючи усіх його членів. Виражена таким чином справедливість є аксіомою розуму, цінність якої приймається як очевидна. «Справедливість» виражає належне співвідношення прав і обов'язків, вигод і зобов'язань, обмежень і свобод у суспільстві, коли метою є загальне благо, беручи до уваги усіх рівною мірою¹. Жодна правова система не заперечує цієї мети, і всі правові системи претендують на її досягнення, роблять вони це в дій-

¹ Платон «Держава» [7, I.XV.342 E]; Платон «Закони» [8, IV.715B]; Арістотель «Політика» [9, III. IV.7; VII.III.10]; Цицерон «Про державу» [3, I.XXV.39]; Цицерон «Про обов'язки» [5, III.VI.26].

ності чи ні. Раціональна справедливість відрізняється від емоційного почуття справедливості, оскільки вона обґрунтована і осмислена. Виходячи з мети гідного і повноцінного життя для всіх, справедливість визначає, які емоції потрібно розвивати, які змінити, а від яких відмовитись.

Численність і багатоманітність людських потреб та емоцій є однією з прикрас людського суспільства. Ми всі маємо широкі можливості самоосвіти і так багато можливостей для гідного і повноцінного життя, що тисячі життів не могли б задовольнити їх всі. Ми також можемо розширювати наш досвід, проживаючи життя наших друзів і сусідів та насолоджуючись їх різноманіттям. Суспільство користується плодами багатоманітності. Мені не потрібно бути виробником взуття, аби мати взуття, або бути спортсменом, щоб займатися спортом. Справедливість передбачає і заохочує цю свободу, якої хоче кожний. Ми всі є до певної міри авторами своїх власних життів. Справедливість встановлює межі цієї автономії. Багато проявів емоцій та потягів мають бути обмежені, оскільки вони загрожують добробуту інших людей або суспільства в цілому. Інші емоції повинні заохочуватись, оскільки приносять радість у людське існування.

Деякі критерії справедливості є універсальними, адже виражені у таких загально визнаних документах, як Загальна декларація прав людини, що починається із вродженої гідності та рівних і невід'ємних прав усіх членів людської родини, захищених верховенством права (Загальна декларація прав людини (1948), преамбула [20]). Право на життя, свободу і особисту недоторканність, заборона рабства, тортур та свавільного затримання – ці та багато інших атрибутів справедливого суспільства (Загальна декларація прав людини (1948), статті 1–20 [20]) є, висловлюючись у дусі минулих часів [21], «самоочевидними», оскільки вони задовольняють очевидні людські потреби¹. Інші аспекти справедливості є більш програмними і реалізуються поступово в межах наявних економічних і культурних ресурсів (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), особливо ст. 2.1 [23]).

Раціональна справедливість є універсальною в тому сенсі, що людські емоції є універсальними, проте вона також є різною, оскільки емоції проявляються по-різному, що зумовлює відмінності між суспільствами залежно від історичних обставин. Деякі правові системи та суспільства будуть більш справедливими, ніж інші, в силу відмінностей у моделі справедливості та її адмініструванні. Інші будуть більше або менше справедливими в силу історичних або культурних обмежень. Справедливість виникає у суспільстві на перетині культури та інститутів. Емоції та чуйність (здатність до співчуття) громадян і посадових осіб повинні розвиватись та вдосконалюватись так само, як і самі закони, а однією з головних цілей права є відповідна освіта громадян.

Справедливість залежить від емоцій, оскільки гармонізація виражених в емоціях симпатій та антипатій є головною метою розумного людського суспільства. Наші бажання жити, вчитися, грати, відчувати красу, дружбу і кохання (наприклад) легше гармонізувати з добробутом інших, ніж бажання ненавидіти або панувати над оточуючими. Не всі природні емоції сумісні з раціональною справедливістю, орієнтованою на критерій загального блага. Деякі установки та схильності не- або антисоціальної спрямованості не заслуговують на такий

¹ Див., напр.: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966) [22].

самий рівень заохочення, як більш корисні емоції. Наші почуття мають значення, але їх можна удосконалювати у світлі розуму.

Людське почуття справедливості глибоко вкорінене у нашій соціальній природі, притаманній усім людським істотам. Проте природна сфера нашого прагнення справедливості не може бути дуже широкою. Прогрес справедливості в сучасному світі пов'язаний із поступовим розширенням суспільства, яке охоплює все більше спільнот у межах людства. Цицерон вважав нас усіх громадянами одного великого суспільства людей і богів [2, I.VII.23]. Занадто часто ми обирали вузький погляд. Як свідчить більша частина людської історії, люди об'єднувались у маленькі, егоїстичні і взаємно антагоністичні спільноти, кожна з яких шукала справедливості у межах власної малої групи, надаючи їй перевагу над усіма іншими. Рух до миру, процвітання і справедливості пов'язаний із розширенням сфери нашої соціальної близькості.

Найвища справедливість космополітична, тому об'єднання на кшталт IVR є такими важливими. Всесвітні конгреси на зразок цього відкривають нам очі на обмежену природу місцевих законів і навіть філософії права, яка відрізняється у різних спільнотах. Говорячи це, я не маю на увазі, що локальна обмеженість є завжди чимось поганим, навпаки, більшість із того, що є найкращим у житті, виникає зі спільного досвіду і поєднання місцевих особливостей з культурою. Однак ми також виграємо, відмежовуючи те, що є вузьким і контекстуальним у справедливості, від того, що є космополітичним і універсальним [10]. Людське прагнення справедливості «вписане Богом у серце людини», як оригінально пояснює Кук (слідом за Аквінатором) [24, с. 12a–12b]¹. Ми відчуваємо й використовуємо наші моральні емоції, хочемо ми цього чи ні.

6. Легітимність

Легітимність означає відповідність керівному критерію або правилам, за допомогою яких ми оцінюємо суспільний стан або практику, і керівним критерієм легітимності законів і правових систем є справедливість. Легітимність або нелегітимність законів і правових систем є важливою, не тільки для них самих (ми хочемо, щоб наші закони були справедливими), а й тому, що визнання легітимності сприяє згоді. Недостатньо сказати, що право є дійсним відповідно до вимог правової системи, яка створює його. Народ також повинен визнати, що сама правова система є легітимною, перш ніж підкорятися їй. Правові системи, що прагнуть цієї необхідної легітимності, неминуче включають деякі основні критерії справедливості до структури своїх правових норм.

Бути легітимним означає бути виправданим із точки зору певного зовнішнього критерію [26, с. 17], і на практиці легітимація потребує обґрунтування. Тоталітарна, технократична, постмодерністська і романтична помилки у праві — усі приречені на поразку саме тому, що вони не пропонують переконливого обґрунтування для легітимації правової системи в цілому. Тоталітарне обґрунтування («тому що я так сказав») не спирається на справедливість і є малопереконливим. Постмодерністське пояснення («обґрунтування неможливе») не може покласти жодного значущого обмеження на людські дії. Романтичне пояснення («мої почуття — це єдине, що має значення») не дуже привабливе в контексті інтерсуб'єктивності, а технократичний підхід («легітимність — це окреме

¹ Пор.: Августин «Про свободу волі» (1.5). Цит. за: Тома Аквінський «Сума теології» 1-2.95.2 [25].

питання») ігнорує природу і мету права, яке завжди претендує на легітимність, виправдану його служінням справедливості [27].

Тоді що ж може виправдати правову систему, або надати їй легітимної сили? Правові системи є обґрунтованими, а отже, і легітимними, якщо вони дають кращі відповіді на питання справедливості і загального блага, ніж ті, які суспільство могло б знайти та імплементувати без їх втручання. Легітимність права виявляється в континуумі. Деякі правові системи можуть бути більш легітимними, ніж інші. Деякі можуть бути легітимними для певних цілей, але нелегітимними для інших. Деякі можуть бути легітимними тільки тимчасово і випадково, якщо вони відповідають окремому кращому критерію справедливості. Я зосереджусь тут на процедурній легітимності, не торкаючись безпосередньо матеріальної легітимності окремих правових наслідків. Проте ці два аспекти легітимності пов'язані між собою. Найкращий показник будь-якої легітимності процедури — ймовірність того, що вона принесе легітимні результати.

Правові системи є легітимними, якщо вони добре забезпечують справедливість, і нелегітимними, якщо ні. Такі питання пов'язані з оцінкою, але певна поміркованість повинна привести нас до висновку, що добре влаштовані процедури правового обговорення дадуть кращі й точніші відповіді на питання справедливості, ніж наші власні особисті міркування, якими б мудрими ми не були. Навіть якщо це не так, добре влаштовані системи правового обговорення координуватимуть наш колективний пошук справедливості краще, ніж я або будь-хто інший міг би це зробити без допомоги [28]. Правові системи є легітимними, якщо вони роблять суспільства, які вони регулюють, більш справедливими, і роблять це краще, ніж будь-яка можлива альтернативна система правового регулювання.

Студенти, що вивчають філософію права або юридичну практику, роблять світу велику послугу, коли вони ставлять питання щодо легітимності правових систем, з якими вони самі мають справу, або прагнуть удосконалити їх. Тоталітарна, технократична, постмодерністська і романтична теорії права пере-креслюють цінність як правової, так і академічної справи, коли вони уникають фундаментальних питань легітимності права. У наших видатних університетах, що виникли спочатку у Болоньї, Парижі, Оксфорді та в інших містах, розглядалось саме це питання: що таке справедливість і як може право слугувати їй? Або, як невідомий правознавець сформулював це у XII ст.: «Право і справедливість мають бути одним і тим самим, і чого б не вимагала справедливість, право повинно слідувати їй»¹.

Соціологи і деякі юристи прагнуть уникнути матеріальних питань легітимності, роблячи легітимність радше соціологічним, ніж нормативним фактом. Такий підхід є проґрашним, оскільки втрачає суть справи. Соціологічний факт визнання легітимності заснований на аргументах, які правові системи висувають на підтримку своєї власної нормативної легітимності, і визнанні громадянами їх справедливості. Емпірична або соціологічна легітимність паразитує на реальній легітимності, яка для права визначається відсилкою до справедливості. Мета права як такого — реалізація справедливості, і право цінне тільки тією мірою, якою воно відповідає їй [27]. Це дозволяє назвати певні закони або пра-

¹ Невідомий юрист, процитовано у К. Пенінгтона: «*Iustitia est ius in effectu idem sunt vel esse deberent. Quid enim iustitia vult, idem et ius persequi studet*» [29, с. 233].

вові рішення «легальними», але не «легітимними». Право завжди претендує на легітимність, але може не мати її насправді.

Легітимність права виникає з розумності дозволів і заборон у досягненні загального блага. Матеріальна справедливість важлива¹, проте в дійсності існують відмінності в індивідуальному сприйнятті справедливості. Більш зручний критерій легітимності базується на гарних процедурах, які досягають законності і справедливості краще, ніж ми змогли б це зробити в інший спосіб [16]. Вчені можуть критикувати несправедливість у двох напрямках, розробляючи критерії субстанційної справедливості і вдосконалюючи процедури раціонального обговорення. Якщо закони і правові системи вважаються легітимними, значно збільшується імовірність того, що їх суб'єкти поважатимуть їх, посадовці забезпечуватимуть їх дотримання, суспільство процвітатиме, а справедливість пануватиме над усім.

7. Дієвість

Право і правові системи, які визнаються легітимними, є зазвичай також більш дієвими, ніж інші. Під «дієвістю» я маю на увазі, що закони працюють. Законодавці, судді та інші творці й інтерпретатори законів у цілому хочуть, щоб проголошені ними закони були дієвими, і створюють закони, зокрема, для досягнення цієї мети. Це бажання бути дієвими змушує навіть корумповані або деспотичні правові режими певною мірою брати до уваги розум, емоції і справедливість, створюючи або інтерпретуючи закони. Вони хочуть, щоб їх громадяни вважали закони справедливими, і роблять закони справедливими, принаймні частково, щоб зберегти це ставлення.

Очевидна цінність дієвості може також становити загрозу для розуму і справедливості у праві в силу аргументу, запропонованого Т. Гоббсом. Ціна анархії або громадянської війни є настільки високою, що майже будь-який стабільний режим є кращим за громадські безлади. Ураховуючи величезну ціну відсутності встановленого права, майже всі існуючі правові системи заслуговують на певну лояльність в інтересах стабільності, якими б несправедливими вони насправді не були. Це проковує складне питання про те, до якої міри потрібно терпіти деспотизм і несправедливість в інтересах миру та утвердження дієвості права, навіть якщо воно є несправедливим. Простіше кажучи, вищі стандарти легітимності можуть загрожувати дієвості режимів, влада яких ґрунтується на незнанні та обмані.

Я наголосив на тісному зв'язку між розумом та емоціями у праві, однак у пошуку дієвості вони можуть не збігатися, і баланс стає більш складним. Повторюсь, що емоційне почуття справедливості може відрізнитись від самої справедливості. Те саме стосується багатьох моральних емоцій. Існують також антиморальні або навіть антисоціальні емоції насильства і панування. Право, для того щоб бути легітимним, потребує емоційної підтримки, однак не всі емоції служать справедливості. Правові системи, створені для цілей, не пов'язаних зі справедливістю та загальним благом або навіть протилежних їм, крім їх інституційної претензії на справедливість, можуть мати емоційні джерела. Вимога

¹ «*For forms of government let fools contest; whate'er is best administer'd is best*» («О формах власти спорить — блажь и грех; Тот лучше всех, кто правит лучше всех» (Пер. В. Микушевича)) [30, III.303].

справедливості завжди існуватиме, однак реальність може істотно відрізнитися. Українські несправедливі режими можуть утверджувати дієвість у соціологічному сенсі, маніпулюючи емоціями всупереч інтересам справедливості.

Це робить менш схвальні емоції помітними навіть у справедливих у матеріальному сенсі режимах, що стає очевидним при розмежуванні справедливості й риторики. Від самого початку публічного простору риторика вчила науці мотивації, відмінної від науки про правильне і неправильне. Задля досягнення своєї мети — справедливості — право має бути дієвим, і для того щоб зробити себе дієвим, право і його слуги повинні враховувати людські емоції такими, якими вони їх знаходять. Право повинно розглядати не тільки оптимальний із точки зору справедливості розподіл дозволів і заборон у суспільстві, а й оптимально ефективний розподіл дозволів і заборон, який може відрізнитися від першого. Емоції впливають на дієвість не лише безпосередньо зумовлюючи розуміння вимог справедливості. Найкраще розуміння права у його відношенні до справедливості включатиме його можливість бути дієвим і виконуваним.

Що саме матиме значення у забезпеченні ефективності права, залежить від стану суспільства, морального розвитку його громадян, культури та традицій, згідно з якими має застосовуватись право. Знамените спостереження Джона Стюарта Мілля полягає в тому, що «деспотизм є легітимним способом управління» «варварами», і що «правитель, сповнений духом вдосконалення, виправданий у використуваних ним засобах, що сприятимуть досягненню мети, якої не можна досягти в інший спосіб» [31, 1.9]. Жорсткі правителі менш розвинених націй часто використовують ці аргументи, щоб виправдати ігнорування нормальної процедурної справедливості, і цей аргумент може мати певну прийнятність, якщо забезпечується збереження справедливості як кінцевої мети. Однак аргумент варварства є вкрай непереконаливим. Жоден народ не повинен залишатись «неповнолітнім» завжди.

Емоції керують ефективністю, оскільки підкорення вимагає мотивації, але розум може змінити емоції, спрямувавши раціональну увагу на цінність, якої має бути досягнуто. Розробка ефективної правової системи стає у всіх відношеннях настільки ж раціональною роботою, як і розробка та розуміння самої справедливості, оскільки ефективні правові системи не тільки поважатимуть, а й виховуватимуть емоції, задля кращого утвердження добре впорядкованого суспільства, у якому кожний може процвітати. Емоції спонукають нас до вчинків, які у багатьох випадках можна зробити сумісними з потребами тих, хто нас оточує. Закони мають бути дієвими для того, щоб проводити бодай якусь диференціацію¹.

8. Право, розум та емоції

Отже, дозвольте мені повторити те, що я сказав сьогодні про право, розум та емоції. Право претендує на те, щоб бути розумною підставою для дозволів і заборон. Визначення походить від Цицерона, однак будь-яка правова система претендує, явно чи приховано, на те, щоб «встановлювати справедливість»,

¹ «*et quae harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, artissimum atque optimum omni in re publica vinculum incolunitatis, eaque sine iustitia nullo pacto esse potest*» («Тим, що музиканти називають гармонією у співі, в державі є згода, цей найтісніший і найкращий зв'язок, що гарантує безпеку в кожній державі і жодним чином неможливий без справедливості») [3, II.XLII.69].

«сприяти загальному добробуту» і «забезпечувати нам і нашим нащадкам блага свободи»¹. «Верховенство права, а не людей», що так часто згадується філософами і політиками, передбачає існування незалежного від будь-якої окремої людської волі критерію, який дозволив би захистити суб'єктів права і суспільство від свавілля будь-якої іншої особи. Цей критерій у праві — справедливість, і всі правові системи вимагають його для того, щоб обґрунтувати їх повноваження керувати. Вимога справедливості є тим, що надає праву його привабливість і силу, а справедливість спирається врешті-решт на людські емоції.

Розум відрізняється від емоцій, оскільки він претендує на пошук істини, яка завжди може бути переглянута у світлі кращих доказів. Розум спирається на аксіоми, проголошені істинними, у той час як емоції спираються на почуття, прийняті як реальні. Одним із найцікавіших питань в юриспруденції завжди буде питання про те, які процеси здатні найкраще визначити, чого вимагає розум у праві. Тоталітаристи, технократи, постмодерністи і романтики всі помиляються щодо головної мети права, коли применшують роль розуму як критерію правової легітимності. Об'єктом розуму є реальність, а найважливішою реальністю у праві є структура людських емоцій. Природа людських емоцій — це істина, яку розум може відкрити шляхом спостереження та досвіду.

Емоції є тими почуттями і потребами, які спонукають нас до дії щодо їх задоволення. Ці потяги чи бажання можуть сприяти або не сприяти добробуту інших, але багато з них роблять це, включаючи почуття справедливості, яке цінує всіх членів суспільства і заперечує гноблення. Це почуття виникає, подібно до всіх інших людських емоцій, перш за все завдяки домінуванню природного відбору, проте воно також забезпечує основу для раціонального почуття справедливості, яке слідує подібним цінностям більш зважено. Для того, щоб зрозуміти, які дії право повинно вимагати від людей, а які забороняти, ми повинні спочатку зрозуміти, чого вони хочуть і що відчувають, а це зумовлено людськими емоціями.

Раціональна *справедливість* є обґрунтованим вираженням емоційного почуття справедливості і служить тій самій меті, яка полягає у загальному добробуті суспільства в цілому, включаючи усіх його членів. Раціональна справедливість є універсальною в тому сенсі, що людські емоції є універсальними, але водночас мінливою, оскільки вираження емоцій може бути різним, змінюючись залежно від часу і обставин. Справедливість залежить від емоцій, оскільки гармонізація людських схильностей і антипатій, виражених в емоціях, є головною метою раціонального суспільства. Справедливість є універсальним критерієм розуму у праві.

Усі правові системи претендують на *легітимність*, тобто на те, щоб бути справедливими, тому що справедливість є критерієм легітимності у праві. Легітимність або нелегітимність законів і правових систем є важливою не тільки сама по собі, а також тому, що визнання легітимності сприяє згоді. Тоталітарна, технократична, постмодерністська і романтична помилки у праві зазнають невдачі саме тому, що вони не пропонують переконливого обґрунтування легітимності правової системи в цілому. Правові системи є обґрунтованими, а відповідно й легітимними, коли вони дають кращі відповіді на питання справедливості й загального блага, ніж ті, які суспільство могло б дати без їх втручання.

¹ Пор.: Конституція США (1787), преамбула [32].

Головна мета права — розгортання справедливості, і право не має великої цінності, якщо воно не робить цього.

Закони будуть *дієвішими*, якщо вони більш-менш відповідатимуть іншим людським емоціям, включаючи почуття справедливості. Сама дієвість є важливою правовою цінністю, що виправдовує певні відхилення від справедливості в інтересах миру і правової визначеності. Емоції визначають дієвість, тому що підкорення потребує мотивації, але обидва є об'єктами розуму, який може надати форми нашим емоціям в інтересах справедливості. Розум та емоції є парою стовпів, на яких тримається право і які роблять право легітимним, справедливим і дієвим, якщо тільки вони беруться до уваги, інакше — ні. Ніхто не може зрозуміти право без посилення водночас на людські емоції та на мету, якій служить право і яка полягає у загальному благові кожного члена суспільства.

Ніщо з того, що я сказав сьогодні, не є новим. Ніщо з того, що я сказав, не є складним, і все це присутнє у кожній правовій системі, притаманній кожному керованому людському суспільству, коли б і де б воно не існувало. І все ж я гадаю, що мої зауваження водночас є викликом для значної частини сучасної правової освіти, і якщо ви сприймете сказане мною, багато хто з вас звернеться до продуктивного і цікавого напрямку дослідження *розуму, емоцій, справедливості, легітимності і дієвості* права. «Право розум і емоції» — тема XXVII Всесвітнього конгресу Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії (IVR), що відбудеться у 2015 р. у Вашингтоні. Ця тема зачіпає кожний аспект юриспруденції. Тож ви матимете можливість досить детально розглянути всі ці питання. Мені дуже цікаво почути, що ви скажете.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Carroll L.* Through the Looking Glass and What Alice Found There / L. Carroll. — 1871.
2. *M. Tullius Cicero.* De legibus.
3. *M. Tullius Cicero.* De re publica.
4. *Coke E.* The First Part of the Institutes of the Laws of England; or, a Commentary upon Littleton / E. Coke. — 1628.
5. *M. Tullius Cicero.* De officiis.
6. *Taylor G.* Justifying the Emotions / G. Taylor // Mind, New Series. — 1975. — Vol. 84. — P. 390–402.
7. *Plato.* Politeia.
8. *Plato.* Nomoi.
9. *Aristotle.* Politica.
10. *Parochialism, Cosmopolitanism, and the Foundations of International Law* / M. N. S. Sellers (ed.). — Cambridge : Cambridge University Press, 2012. — 302 p.
11. *Hobbes T.* Leviathan / T. Hobbes. — 1651.
12. *Coke E.* Prohibitions del Roy / E. Coke // Reports. — 1607. — Vol. 12.
13. Digest.
14. *Unger R.* The Critical Legal Studies Movement / R. Unger. — Cambridge : Harvard University Press, 1983.
15. *Haidt J.* The Moral Emotions / J. Haidt // Handbook of Affective Sciences / R. J. Davidson, K. R. Scherer, H. H. Goldsmith eds. — New York : Oxford University Press, 2003. — P. 852–870.
16. *Adams J.* A Defence of the Constitutions of Government of the United States of America / J. Adams. — London, 1787.

17. *Fleming J. E.* Evolution and Morality / J. E. Fleming, S. Levinson. — New York : New York University Press, 2012. — 409 p.
18. *Fleming J. E.* Passions and Emotions / J. E. Fleming. — New York : New York University Press, 2013. — 338 p.
19. *Hauser M. D.* Moral Minds: How Nature Designed Our Universal Sense of Right and Wrong / M. D. Hauser. — New York : Ecco/Harper Collins, 2006. — 512 p.
20. *Universal Declaration of Human Rights* (December 10, 1948).
21. *Declaration of Independence of the United States of America* (July 4, 1776).
22. *International Covenant on Civil and Political Rights* (1966).
23. *International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights* (1966).
24. *Coke E.* Reports / E. Coke. — 1610.
25. *Thomas Aquinas.* Summa Theologiae.
26. *Tasioulas J.* Parochialism and the Legitimacy of International Law / J. Tasioulas // Parochialism, Cosmopolitanism, and the Foundations of International Law / M. N. S. Sellers (ed.). — Cambridge : Cambridge University Press, 2012. — P. 16–39.
27. *Sellers M. N. S.* The Value and Purpose of Law / M. N. S. Sellers // University of Baltimore Law Review. — 2004. — Vol. 33.
28. *Sellers M. N. S.* Republican Impartiality / M. N. S. Sellers // Oxford Journal of Legal Studies. — 1991. — Vol. 11. — P. 273–282.
29. *Pennington K.* Lex naturalis and Ius naturale / K. Pennington // Crossing Boundaries in Mediaeval Universities / S. E. Young ed. — Leiden-Boston : Brill, 2011. — P. 227–253.
30. *Pope A.* Essay on Man / A. Pope. — 1734.
31. *Mill J. S.* On Liberty / J. S. Mill. — 1859.
32. *Constitution of the United States* (1787), Preamble.

Селлерз М. Право, розум та емоції

Анотація. Стаття покликана спровокувати деякі думки з приводу зв'язків між «Правом, розумом та емоціями» (тема Всесвітнього конгресу Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії (IVR), що відбудеться у 2015 р. у Вашингтоні). Автор стверджує, що право, розум та емоції тісно пов'язані між собою і є в дійсності провідними цінностями будь-якої дієвої правової системи. Базова аксіома раціональної справедливості полягає в тому, що кожна людина є цінністю, і що кожен заслуговує на підтримку і допомогу в досягненні гідного й повноцінного життя разом з іншими людьми. Найкраще законодавство та найцікавіша й найпереконливіша філософія та інтерпретація права повинні враховувати наші природні людські емоції, оскільки вони пов'язані з можливістю гарного життя і правилами справедливого суспільства. Емоції мають заохочуватись або ні залежно від їх цінності і очікуваного ефекту, в світлі розуму і справедливості. Ми не можемо і не повинні заперечувати апеляцію права до розуму, але емоції залишаються першою і останньою основою справедливості та граничною підставою права.

Ключові слова: право, розум, емоція, справедливість, дієвість, верховенство права.

Селлерз М. Право, разум и эмоции

Аннотация. Статья призвана спровоцировать некоторые мысли по поводу связей между «Правом, разумом и эмоциями» (тема Всемирного конгресса Международной ассоциации философии права и социальной философии (IVR), который состоится в 2015 г. в Вашингтоне). Автор утверждает, что право, разум и эмоции тесно связаны между собой и являются в действительности ведущими ценностями любой действенной правовой системы. Базовая аксиома рациональной справедливости заключается в том, что каждый человек является ценностью,

и каждый заслуживает поддержки и помощи в достижении достойной и полноценной жизни вместе с другими людьми. Наилучшее законодательство и наиболее интересная и убедительная философия и интерпретация права должны учитывать наши естественные человеческие эмоции, поскольку они связаны с возможностью хорошей жизни и правилами справедливого общества. Эмоции должны поощряться или нет в зависимости от их ценности и ожидаемого эффекта, в свете разума и справедливости. Мы не можем и не должны отрицать апелляцию права к разуму, но эмоции остаются первой и последней основой справедливости и предельным основанием права.

Ключевые слова: право, разум, эмоция, справедливость, действенность, верховенство права.

Sellers M. Law, Reason, and Emotion

Summary. The purpose of this paper is to provoke some thought about the relationship between «Law, Reason, and Emotion» (the theme of the 2015 IVR World Congress in Washington, DC). The author suggests that law, reason and emotion are inextricably intertwined and in fact the central values of any effective system of justice. The foundational axiom posited for rational justice is that every human being has value and that all deserve support and encouragement in living worthwhile and fulfilling lives with other human beings. The best legislation and the most interesting and persuasive philosophy and interpretation of the law will take our natural human emotions into account, as they relate to the possibility of a good life and the rules of a just society. Emotions should be cultivated or not according to their value and likely effects, in the light of reason and justice. We cannot and should not deny the law claim to reason, but emotions remain the first and final basis of justice and ultimate foundation of the law.

Key words: law, reason, emotion, justice, effectiveness, rule of law.